
Hudba jako šance

ELIŠKA NOVOTNÁ*

Katedra filozofie a sociologie Jihočeské univerzity, České Budějovice

Music As an Opportunity

Abstract: The musical education made available for visually-handicapped people by the Prague Conservatory and the Jan Deyl Vocational Tuner School trains and qualifies them as professional music teachers and tuners. About four hundred of the institute's graduates currently working in the former Czechoslovakia have thus been given an opportunity which is unique within Europe. The democratization and economic transformation of the society has placed this institute - its graduates, pupils and teachers - in new situations and has forced them to confront new and urgent questions. The sociological research on visually-handicapped music teachers and tuners examines the problems of their profession, their education and the relations amongst fellow students and colleagues, as well as the role music plays in their lives.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 4: 517-524)

Vstup slepého houslisty na operní scénu v roce 1834 s dojemnou písní "Kde domov můj" tážající se, popisující a vzápětí nalézající odpověď nebyl extravagancí Tyla či Škroupa, ale odpovídal tehdejší situaci nevidomých harfenic, houslistů a harmonikářů procházejících hospodami a postávajících na nárožích ulic. Ona vstupní otázka nepozbyla s postupujícími desetiletími své naléhavosti, leč mýtus speciálních hudebních dispozic zrakově postižených doznal značných trhlín.

Situace: hudba jako profese

Nadále existují sociální skupiny zrakově postižených spjatých s hudbou svojí profesí. Jsou to především učitelé hudby základních uměleckých škol a ladiči (nevidomí, těžce a lehce slabozrací), absolventi Konzervatoře a ladičské školy Jana Deyla,¹ jichž působí na území bývalého Československa na čtyři sta. Hudební vzdělání jim umožňuje jedno z nejlepších možných existenčních uplatnění ve spektru povolání zúženém jejich handicapem. Čím dále hledíme do minulosti, tím omezenější byly pro zrakově postižené šance získat odborné středoškolské vzdělání a exkluzivita šancí obsazování sociálních pozic jako důsledek hudebního vzdělání je zřejmější. Jestliže se ve druhé polovině 20. století rozšiřují institucionální možnosti vzdělání zrakově postižených i mimo oblast hudby, pak faktické "ohrožení" této exkluzivity představuje až používání technických kompenzačních prostředků umožňujících razantní vstup do oblasti "černotisku",² což souvisí, právě tak jako rozšíření osobních počítačů, s polistopadovou situací společnosti. Tento vstup je

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Eliška Novotná, katedra filozofie a sociologie Jihočeské univerzity, Jeronýmova 10, 370 01 České Budějovice.

1) Současný název původního Deylova ústavu pro slepé.

2) Typu Optacon, Heuréka.

ovšem zatím (vzhledem k ekonomické situaci naprosté většiny zrakově postižených a transformující se sociální péči, včetně státní) spíše proklamací než realitou, nedotkl se výrazně každodennosti handicapovaných a ohrožení této exkluzivity je spíše potenciální.

Jaká je ale skutečná role hudby v životě zrakově handicapovaných? Lze uzavřený svět zrakově postižených otevřít klíčem odborné kvalifikace a integrovat je tak do společnosti? Tyto a další otázky jsme si kladli ve výzkumu, který se dotýkal kvality života zrakově postižených.³ Nejsou to otázky nijak "akademické", představují současné dilema instituce, která takové hudební vzdělání poskytuje a která se nyní navíc ocitá v proměňující se sociální situaci.

Východiska: hudba jako rutina

Hudební vzdělání nevyhledali pouze nebo především zrakově postižení s pozitivním vztahem k hudbě a priori, talentovaní, s vyhraněným postojem k hudbě jako životní hodnotě. Toto konstatování opíráme především o subjektivní zkušenosti těch, kteří hudební vzdělání jako profesionální přípravu zrakově postiženým po léta poskytují:

1. Hudba byla pro zrakově postižené učitele hudby a ladiče v době, kdy se rozhodovali nebo bylo za ně rozhodováno, založit na ní životní existenci, prostředkem, jak získat sociální pozici. A to takovou, která je společností akceptována v síti sociálních pozic jako plnohodnotná, ve společenské struktuře funkční (a není tedy konstruována "na tělo" handicapovaným) a současně taková, která je společenstvím zrakově postižených vnímána jako prestižní.

Tato výchozí situace velké části zrakově postižených na začátku jejich středoškolského hudebního vzdělávání vyústila v jejich každodenní setkávání s hudbou v průběhu studia. Můžeme předpokládat proměny postojů k hudbě, ať již ve smyslu posilování, potvrzování postojů výchozí situace "hudba jako prostředek" (snad s větší pravděpodobností u "dřičů" škál a etud), či "hudba jako zdroj" (snad s větší pravděpodobností u talentovaných muzikantů), nebo ve smyslu zaplňování postojového kontinua mezi těmito extrémy. A můžeme předpokládat spolu s překonáváním technických překážek provozování hudby, že přibývaly pozitivní vazby vůči ní - jak se obecně má za to i u zrakově nepostižené populace. Koneckonců se svět hudby otevírá na začátku středoškolských studií ve věku vytváření hodnotových hierarchií;

2. Úspěšné studium hudby napomáhá vytvářet či potvrzovat pozitivní postoje vůči světu i vůči sobě samému a je zdrojem sebevědomí zrakově postiženého.

S ukončením studia se pro naprostou většinu hudebně vzdělaných zrakově postižených⁴ stabilizuje situace, v níž je hudba jejich zaměstnáním. Vyučují ji, hrají, opravují a ladí hudební nástroje;

³) Výzkum "Absolventi Deyláku", N = 202, sběr dat prosinec 1992: Jihočeská sociologická agentura pro Deylovu společnost.

⁴) Tj. pro 90 % absolventů Konzervatoře a ladičské školy Jana Deyla.

3. Hudba je pro zrakově postižené učitele hudby a ladiče spjata s jejich každodenní rutinní prací a představuje pro většinu z nich především životní existenci, obživu, jistotu. V "druhém plánu" se pak stává zdrojem uspokojení z toho, že obstál v sociální roli, která díky hudbě zajistila sociální pozici s možností sociálních kontaktů určitého typu a dostavuje se pocit sociální zakotvenosti.

Především tyto, ale i další výchozí úvahy byly vyjádřeny v hypotézách, pro jejichž ověřování jsme zvolili techniku standardizovaného rozhovoru, kdy jsme na téma "hudba" nasadili baterii otázek zahrnující i otázku otevřenou.

Ověřování: hudba jako prostředek a hudba jako zdroj

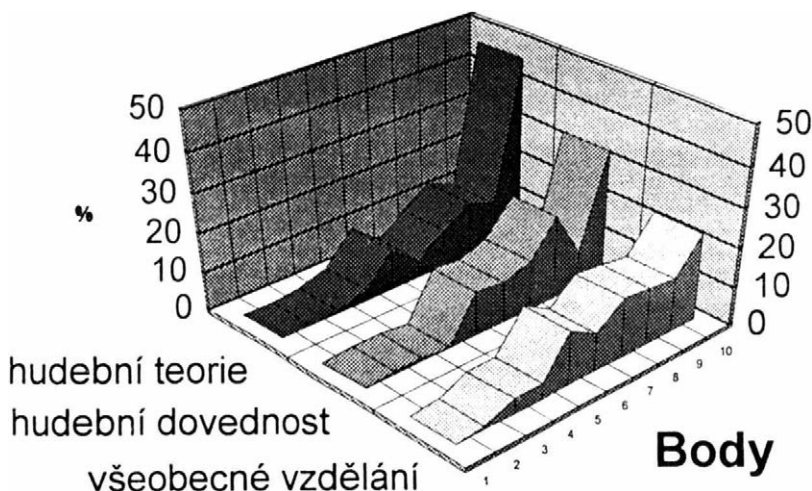
První ano: sebevědomí

Čím lépe se cítí být zrakově postižený učitel hudby nebo ladič hudebně vzdělán, tím významnější roli přikládá ve svém životě hudbě.

Zdůrazňujeme "cítí být", neboť se pohybujeme v rovině subjektivních výpovědí a případná komparace s objektivními indikátory vzdělanosti této sociální skupiny by mohla dát vzniknout zcela jinému zobrazení tohoto sociálního jevu. Faktem je, že výrazná dvoutřetinová většina hodnotí své vlastní vzdělání pouze v horní polovině desetibodové vzestupné škály a čtvrtina považuje svoje hudební vzdělání za "špičkové".

A zdůrazňujeme "hudebně vzdělán", přičemž tento pojem ještě specifikujeme na hudebně teoretické vzdělání, protože je to právě sebehodnocení tohoto aspektu získaného vzdělání (a nikoliv hry na nástroj, resp. zpěv nebo všeobecného vzdělání), které je zdrojem jeho sebevědomí a které statisticky významně souvisí s jeho dalšími postoji.

Graf č. 1

První ne: sociální pozice

Ustavičné vstupování do světa hudby v době studií a poté i profesionálně zatlačilo sociální funkci hudby (dominující výchozí situaci počátku středoškolských studií většiny budoucích učitelů hudby a ladičů) do pozadí. Ať už nyní učitelé hudby a ladiči vnímají hudbu jako hodnotu svého života jakkoliv významně,⁵ vstoupila do něj a stala se jeho součástí do té míry, že si 90 % z nich nedovede svůj život bez hudby představit - i v té hypotetické situaci, kdy by nebyli zrakově postiženi.

Druhé ano: sociální kontakty

Čím lépe se cítí být zrakově postižený učitel hudby nebo ladič hudebně vzdělán, tím pravděpodobněji rozšiřuje svoje sociální kontakty mimo společenství zrakově postižených a tím pravděpodobněji považuje svoje pracovní kontakty (s kolegy, žáky, jejich rodiči, nadřízenými) za neproblematické. Čím si je v hudbě "jistější", tím více spoléhá na pomoc zrakově nepostižených kolegů a čím je jeho sebevědomí menší, tím častěji se obrací o pomoc na osoby či instituce spojené s jeho smyslovým handicapem (bývalé spolužáky, školu, organizace).⁶ Asi 70 % zrakově postižených učitelů hudby a ladičů považuje za osoby sobě nejbližší (což jsou současně také osoby nejčastějších kontaktů) osoby zrakově nepostižené. Jak pro ně, tak i pro ty, kteří považují za osoby sobě nejbližší stejně postižené, se ukazuje být jednoznačně dominantním kritériem sociálních kontaktů hudební vzdělání - intenzivnější kontakty s hudebně nevzdělanými osobami, ať jsou či nejsou zrakově postiženi, jsou v podstatě stejně výjimečné.

Druhé ne: obživa

Hudbu prioritně jako rutinní každodennost poskytující živobytí vnímá pětina zrakově postižených učitelů hudby a ladičů. Jsou to především nejméně zrakově postižení, tedy nikoliv nevidomí nebo těžce slabozrací, ale tzv. lehce slabozrací. Nicméně i v této skupině jsou nikoliv ojedinělé výroky propojující racionální uvažování s emotivním vnímáním typu "hudba je pro mě chleba, který mě živí a který mám ráda".

Vsuvka: psychoterapeutická funkce hudby

Čím je tedy hudba pro zrakově postižené "hudební profesionály", jakou je pro ně životní hodnotou, jaká je její funkce v jejich životě?

Pro nejpočetnější skupinu, třetinu z nich, je prioritní terapeutická funkce hudby. V souvislosti s hudbou jsou uváděny pojmy "příjemnosti, odpočinek, pohoda, uspokojení, požitek, vnitřní klid". Tuto funkci plní hudba pravděpodobněji pro ženy než pro muže a také pravděpodobněji pro nevidomé než slabozraké. Nejvýznamnější je psychoterapeutická funkce hudby pro nevidomé učitelky.

⁵) Průměrně hodnotou bodu 8,2 na desetibodové vzestupné škále.

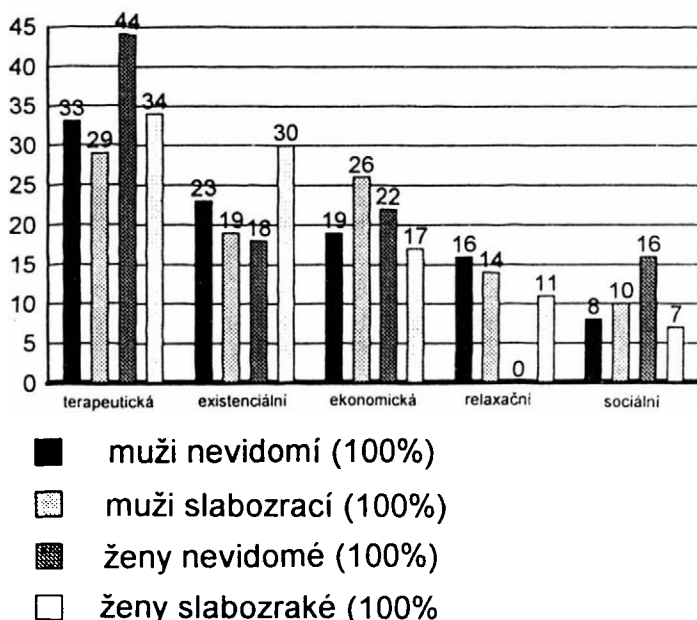
⁶) V takové situaci se nejčastěji nenacházejí lehce slabozrací a nevidomí, ale zejména těžce slabozrací (jejichž problémy se i v jiných souvislostech ukázaly být specifické).

Typické jsou výroky: "odreagování se od starostí, člověk se přenesle někam jinam", "dodává mi energii, povzbuzuje mě", "požitek z poslouchání", "je mi odpočinkem, radostí".

Obě další skupiny představují vždy asi pětinu zrakově postižených učitelů hudby a ladičů. Jedna tato skupina je tvořena těmi, kteří staví hudbu na špičce pomyslného žebříčku svých životních hodnot slovy "všechno, moc, smysl života, poslání". Oč méně často používají ženy pojem "všechno", o to více používají pojmy "moc, hodně" a tuto nuanci za všechny dokumentuje výrok jedné z nich: "vždycky pro mne znamenala moc, ale věděla jsem, že hlavní budou děti". Tato existenciální funkce hudby dávat smysl životu, je nejvýznamnější pro slabozraké učitelky hudby. Typické výroky: "můj smysl života", "všechno, stále hudbou žiji", "dá se pro ni žít, i kdyby člověk neměl nic jiného". Druhá skupina vnímá jako prioritní ekonomickou funkci hudby - živitelky. Jsou to především slabozrací učitelé hudby, pro které je hudba "práci, zaměstnáním, obživou, finanční jistotou". Typické výroky: "živím se tím", "samozřejmě zdroj obživy", "hmotné zabezpečení".

A konečně vždy asi desetina zrakově postižených učitelů hudby a ladičů vnímá jako dominantní funkci hudby ve svém životě funkci sociální a funkci relaxační náplně volného času. Pro ty, kteří považují hudbu za "hobby, zálibu, koření života" jsou typické výroky "příjemný koníček", "je to zábava". Tímto způsobem vnímají hudbu spíše muži než ženy, a to slabozraké ženy, protože u nevidomých učitelek hudby je takový postoj zcela vyloučen. Přitom právě ony jsou nejpravděpodobnějšími autorkami výroků: "kontakt s lidmi", "uplatnění ve společnosti", "otevřít cestu k lidem", indikujícími sociální funkci hudby v jejich životě.

Graf č. 2

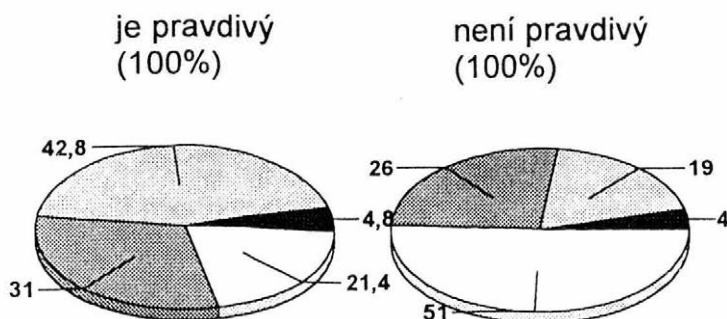

Třetí ne: mýtus

Ačkoliv se slovo "dřina" vyskytuje ve slovníku učitelů hudby a ladičů v souvislosti s jejich hudebním vzděláváním celkem běžně, přesto třetina z nich považuje mýtus zvláštních hudebních dispozic zrakově postižených oproti zrakově nepostiženým za pravdivý. Souvislost postojů k tomuto mýtu je zřetelná s intenzitou identifikace se společenstvím zrakově postižených vůbec. Ti učitelé hudby a ladiči, kteří se svými kontakty neuzavírají do společenství zrakově postižených, ustupují také od tohoto mýtu, a to především tehdy, identifikují-li se současně se společenstvím hudebně vzdělaných. Následující graf je možno považovat jak za ilustraci sebepotvrzování mýtu uzavřených společenství, tak v obecné rovině za exemplární ilustraci souvislosti mýtu a poznání.

Graf č. 3

Mýtus o zvláštních vlohách zrakově postižených pro hudbu:

osoby zrakově postiženému nejbližší jsou:

- zrakově postižení, hudebně nevzdělaní
- ▒ zrakově postižení, hudebně vzdělaní
- ▓ zrakově nepostižení, hudebně nevzdělaní
- zrakově nepostižení, hudebně vzdělaní

Všuvka: metodická

Jak je asi z dosavadního textu zřejmé, interpretujeme nejen data získaná kvantitativním zpracováním, ale také poznatky kvalitativní analýzy výpovědí. Výpovědi jsme získali otevřenou otázkou a pro takovou otázku jsme se rozhodli z těchto důvodů:

- akceptováním pojmu "svět hudby", tedy světa prožitků a emocí;
- akceptováním širšího pojmu "hudba", od žáčka předhudební výchovy po koncertního mistra či skladatele, od hráče po posluchače, "od Vlacha po Bacha";

- předpokladem relativně vysokého procenta těch respondentů, kteří s rozmanitých důvodů odmítnou vypovídat o svých emocionálních zkušenostech s hudbou a předpokladem, že toto procento s mírou otevřenosti otázky klesá;
- ve snaze postihnout "slovník" a frekvenci slov spontánně použitých ve spojení "hudba v mém životě";
- při vědomí výchozích úvah, neopravňujících nás ke kvalifikovanému "uzavření" takové otázky.

Tazatelé zaznamenávali doslovné znění spontánních odpovědí⁷ na otázku: "Zapomeňte chvilku na své každodenní starosti a pokuste se zamyslet nad rolí hudby ve Vašem životě - co pro Vás hudba znamená?" Protože výpovědi asi třetiny respondentů byly tvořeny dvěma výroky,⁸ shromáždili jsme 269 výroků, které jsme podrobili systematické obsahové analýze.

Pro otevřenou otázku jsme se rozhodli při znalosti úskalí, které s sebou nese jak její kladení, tak následná analýza odpovědí a data interpretujeme při vědomí metodické skepse k respondentově výpovědi.

Třetí ano: pozitivní svět

Kromě předchozích poznatků přispěla k ověření naší hypotézy o hudbě vytvářející či potvrzující pozitivní postoje vůči světu i vůči sobě samému právě analýza slovníku výroků. Z několika desítek pojmů, které výroky obsahovaly, uvádíme ty, které se vyskytly minimálně pětkrát.

Tabulka 1. Frekvence pojmů

pořadí frekvence pojem

1.	58	relaxace (odreagování, odpočinek, uvolnění, uklidnění)
2.	52	život (životní, žít)
3.-4.	23	smysl, všechno (podstata, nejdůležitější)
3.-4.	23	záliba (koníček, hobby, potěšení)
5.	21	obživa (chléb, živobytí, výdělek, finanční zajištění)
6.	17	zaměstnání (job)
7.	16	mít rád (láska)
8.-9.	15	člověk (lidé, zlidšťuje)
8.-9.	15	práce (pracovat)
10.	10	naplnění (vyplnění)
	5-9	časové obohacení nehmotné, poslech, povolání, radost, starost, zážitek, zdroj.

Povšimněme si jak "špičkového" umístění pojmu "život", tak "středového" umístění pojmu "obživa", neboť obě tato umístění korespondují s předchozími

⁷) Instrukce zněla: "zapište spontánně pronesené první věty, výrazy, slova, neupravujte, netlumočte jejich obsah, pište doslovné znění" a zápis byl omezen prostorem tří řádků.

⁸) K definování výroků jsme dospěli při kategorizaci výpovědí.

poznatky. Především však zaznamenejme celkové pozitivní vyznění tabulky dané charakterem pojmů včetně obou nejfrekventovanějších.

Závěr: SWB¹⁰

Hudební vzdělávání zrakově handicapovaných na Konzervatoři a ladičské škole Jana Deyla, které jim přináší kvalifikaci pro zastávání sociálních pozic učitelů hudby a ladičů, je sociálně zakotvuje ve struktuře společnosti. Protože jim je toto vzdělání poskytováno po několik generací jako exkluzivní šance získání odborného vzdělání,⁹ nemůžeme potvrdit ani vyvrátit tvrzení, že sociální kotvou je pro ně odborné vzdělání jako takové ze zásady. Můžeme to pouze předpokládat a mít na mysli, že pro ověření takové hypotézy se nám otevírá prostor spolu s rozšiřováním dosud velmi zúženého spektra sociálních šancí zrakově postižených průnikem nových technických zařízení.

Hudba je však pro zrakově handicapované nejen prostředkem legitimního obsazování sociálních pozic a navazování sociálních kontaktů. Současně je pro ně zdrojem konsensuálního vnímání sebe a světa, pocitů "je mi dobře na světě" a těmito šancemi je hudba pro nevidomé a slabozraké unikátní.

ELIŠKA NOVOTNÁ přednáší od roku 1990 sociologii na Jihočeské univerzitě, kde vede kursy sociologických teorií, výzkumu, kvality života a sociologických aspektů urbanismu. Sociotechnickými doporučeními v závěru empirických výzkumů vstupuje do řešení aktuálních problémů především v jižních Čechách. V období 1970-1989 působila z důvodů politické perzekuce mimo obor, pracovala většinou manuálně a sedm let byla sociální pracovnící ve škole pro zrakově postiženou mládež.

¹⁰) "Subjective well-being", tj. SWB.

⁹) Tato česká tradice nemá v Evropě a pravděpodobně ani ve světě obdoby.